

ЖУМАЕВА ГҮЛГААКЫ
И.Арабаев атындагы КМУ
ЖУМАЕВА ГҮЛГААКЫ
КГУ им. И.Арабаева
ZHUMAYEVA GULGAAKI
KSU I. Arabaeva

**БАЙЫРКЫ ОРТОК ТҮРК ЖАЗМА ЭСТЕЛИКТЕРИН ИЗИЛДӨӨДӨГҮ
К.АРТЫКБАЕВДИН РОЛУ**

**РОЛЬ К. АРТЫКБАЕВА В ИЗУЧЕНИИ ДРЕВНИХ ОБЩЕТЮРКСКИХ ПИСЬМЕННЫХ
ПАМЯТНИКОВ**

**THE ROLE OF K. ARTYKBAEV IN THE STUDY OF ANCIENT COMMON TURKIC WRITTEN
MONUMENTS**

Аннотация: Бул чакан макалада байыркы орток түрк жазма эстеликтерибизди кыргыз адабиятындагы алгачкы мезгилдеги изилдөө тарыхына кайрылып, адабиятчы окумуштуулардын ой-пикирлери кыскача кепке тартылды. Байыркы орток түрк жазма эстеликтерди (Жусуп Баласагындын “Кут алчу билими”, Махмуд Кашкаринин “Түрк сөздөр жыйнагы”) кыргыз жазма адабиятыбыздын баштоочулары катары кароо маселесин көтөрүүдө алгачкылардан болуп, К.Артыкбаевдин эмгеги эске алынып, өз кезегиндеги карама-каршы пикирлерге баа берилди.

Аннотация: В этой короткой статье рассматривается история изучения наших древних общетюркских письменных памятников в ранний период кыргызской литературы и кратко обсуждаются взгляды литературоведов. В творчестве К. Артыкбаева одним из первых поднялся вопрос о признании древних общетюркских письменных памятников («Благословенное знание» Жусупа Баласагына, «Сборник турецких слов» Махмуда Кашкари) пионерами нашей кыргызской письменной литературы.

Annotation: This short article briefly discusses the history of the study of our ancient common Turkic written monuments in the early period of Kyrgyz literature and discusses the views of literary scholars. In the work of K. Artykbaeva, she was one of the first to raise the issue of recognition of ancient common Turkic written monuments ("Blessed Knowledge" by Jusup Balasagyn, "Collection of Turkic Words" by Mahmud Kashkari) before the discoverers of our Kyrgyz writer.

Негизги сөздөр: Байыркы орток түрк жазма эстеликтери, түрколог, фольклор, адабият, сын, саясат, тарых, маданият, дидактика, философия, дастан, акын, тилчи, сөздүк.

Ключевые слова: древнетюркские письменные памятники, тюрколог, фольклор, литература, критика, политика, история, культура, дидактика, философия, дастан (поэма), поэт, лингвист, словарь.

Keywords: ancient Turkic written monuments, Turkologist, folklore, literature, criticism, politics, history, culture, didactics, philosophy, dastan (poem), poet, linguist, dictionary.

Кыргыз профессионал жазма адабиятынын калыптануу тарыхына кайрылганыбызда, Улуу Октябрь Социалисттик революциясынан кийинки, тактап айтканда, 1917 -жылдын 7- ноябрынан кийинки мезгилге кайрылуунун кыябы келип, В.И.Ленин жетекчилик кылган коммунисттик партиянын идеологиясынын адабият менен маданиятка тийгизген оң жана терс таасирлерине токтолбой, айланып өтө албайсың. “Ленин” темасы СССР элдеринин көркөм искусствосунун түбөлүктүү темаларынын бирине айланып, кыргыз профессионал жазма адабияттын жаралышына негиз болгон деген ойлорго шыкак берген. Кыргыз адабиятынын тарыхынан “Ленин” темасына кайрылбаган эл акындары, акын - жазуучуларды табуу кыйын. Мисалы, төкмө акындар чыгармачылыгында 1918-жылдагы Т.Сатылгановдун “Кандай аял тууду экен, Лениндей уулду” ырынан башталып, ж.б. акындардын чыгармачылыгында учугу уланып, “Ленин” темасы жазма адабиятка караганда, активдүү өнүгүүдө болуп, акын-жазуучуларга таасири күчтүү болгон. Эл ырчылары оозеки формада жаңы заман тууралуу эски заманга салыштыруу менен ырдап, даңазалап, өз ой- туюмдарынын деңгээлинде ички эмоциялык абалдарын көркөм чагылдырууга жетише алышса, жазма адабиятта бир топ татаалдыктар жаралган. Анткени кыргыз тилинде басманын жоктугуна байланыштуу 1911-жылы Молдо Кылычтын “Зилзаласы” Казан шаарында, С.Карачевдин чыгармалары, тактап айтканда, Ленинге арналган ыры 1918-жылы “Шуро” (“Совет”) деген татар тилиндеги газетасына жарыяланса, 1919-1924-жылдарга чейин казак тилиндеги “Көмөк”, “Ак жол” газеталарына “Шолпан”, “Жас кайрат”, “Аелдер тендиги” ж.б.ырлары жарык көрөт. Ошондой эле ушул жылдары К.Тыныстановдун “Жастарга”, “Кыс карындастарыма” ж.б.чыгармалары казак, татар тилдеринде жарык көргөн [6.28.]. Мындай көрүнүшкө карата өз кезегинде А.Токомбаев “Эненин тили” макаласында кыргыз окуучуларынын 1924-жылга чейин жазуу, окуулары казакча, өзбекче, татарча болгондугуна токтолуп: “...ошого жараша окуучулардын тилдери да кубулуп, жаңыра берди. Казакча да, өзбекче да, татарча да эмес, “аргын” тилге айлана баштады” [11.51.], -дейт. Демек, 1924-жылдарга чейин жарык көргөн чыгармалар кыргыз жазма адабиятыбызды баштоочу чыгармалар болбой калганында эмес, кеп, алгачкы кыргыз газетасына кыргыз тилинде жарыялангандыгында болуп, А.Токомбаевдин “Октябрдын келген кези” ыры кыргыз жазма адабиятынын баштоочусу катары сыпатталып келген.

Түрк элдеринин тарыхын, маданиятын изилдөөгө бүт өмүрүн арнаган окумуштуу В.В.Бартольд: “...кытайлардын өздөрү, ошондой эле европалык окумуштуулар “кыргыз” деген сөздү билдирүү үчүн пайдаланылып келген ушул (гэгунь) транскрипциясы менен жакындатышат. Демек, б.з.ч. 201-жылдагы окуялар кыргыздар жөнүндөгү биринчи маалымат деп эсептөө менен, кыргыздар Орто Азиянын эң байыркы элдеринин бири. Азыркы убакта Орто Азияда жашап жаткан элдердин ичинен тарыхта аты ушунча эрте жолуккан бир дагы элжок болуш керек” [7.127.],-дейт. Ушундай жана башка тарыхый даректерге ээ кыргыз элинин тарыхый жана адабий мурастары кайда? Баардыгы фольклорго айланганбы? Жазмасы тууралуу маалыматтарды таш беттерине калтырып өтө беришкенби деген учугу үзүлбөгөн суроолор жарала берет. Жогоруда байыркы кыргыз элинин тарыхын, маданиятын, адабиятын жана дүйнөтаанымын камтыган Орхон-Енисей таш-жазма эстеликтеринен кыргызжазма адабиятын баштоо керектигин туюшса да, окумуштуулардын үн катпагандыгына объективдүү да субъективдүү себептери болгон.

Буга “адабияттын партиялуулугу” тууралуу 20-кылымдын 2-жарымынан баштап, В.И.Ленин саясий эмгектеринде кенен колдонуп, акырында “Партиялык уюм жана партиялык адабият” деген макаласы бүтүндөй совет адабиятын бир багытка салгандыгы тууралуу А.Садыков: “...РСДРПнын 1903-жылдагы 2- съездинен кийин меньшевиктер өздөрүнүн бузуп-жаргыч иштерин активдүү жүргүзө башташкан. ...Мына ушундай шартта В.И.Ленин жумушчу табынын адабиятын уюштуруунун чоң программасын берди.

Макалада социал-демократиялык адабияттын, айрыкча ошол маалда партиялык идеяларды эл арасына таратуудагы маанилүү каражат болгон публицистиканын (демек, адабий сындын да) партиялуулугу жөнүндө сөз болот” [10.157.],-деп, кыргыз адабиятынын жана маданиятынын өнүгүүсү да социалисттик идеологияга негизделген бир методдун негизинде өнүгө баштагандыгына токтолот. Ушундай саясий жагдайлар ар бир адабий чыгармалардан социалисттик коомго коркунучтуу идеяларды издеп, акын-жазуучулардын үшүн алган мезгилдерди көз жаздымда да калтырууга болбойт. Кыргыз адабиятынын тарыхы “Кыргыз эл оозеки чыгармачылыгы” менен башталып, 1924-жылдын 7-ноябрындагы “Эркин –Тоо” газетасы менен уланып, кыргыз элине тиешелүү байыркы жана орто кылымдардагы адабий мурастар түгүл, кыргыз элинин кол жазма адабиятынын өкүлдөрү Молдо Нияз, Молдо Кылыч, Нурмолдо, Алдаш Молдо, Багыш Молдо сыяктуу акындарыбыздын чыгармачылыгына бир беткей көз караштан баа берилип, чыгармалардын өзөгүндөгү адам менен коомдун, адам менен жаратылыштын байланышынан жаралган гумандуулук ойлор жокко чыгарылган. Жогорудагыдай маанидеги көз караштар кыргыз элинин байыркы мурастарына, тарыхына жана маданиятына кайрылууда кыргыз адабий изилдөөчүлөрү сактыкка өтүшүп, керт баштын да коопсуздугун эске алышып, мезгилдин саясатына ылайыкталган орус элинин таасиринен улам гана кыргыз элинин жазма адабиятына жол ачылды деген калпыс ойдун жетегинде калышат. Мындай адабият менен маданияттагы саясий кырдаалдар кыргыз адабиятынын тарыхы байыркы орток түрк жазма мурастарынан гана эмес, 19-кылымдын экинчи жарымындагы жазма адабиятынан да кур жалак калган. Академик А.Эркебаев кыргыз элинин революцияга чейинки адабий мурастарынын өнүгүш жолдорун, тагдыры менен абалын, жанрдык составы менен структурасын тарыхый-филологиялык жактан так изилденбей жаткандыгын жана кыргыз эли менен тектеш элдерде (казак, өзбек, тажик, түркмөн) бул багыттагы маселелер эбак изилдөөгө алынып, өз адабияттарынын тарыхын байыркы адабий мурастардан баштаган көп томдуу эмгектерди жаратышкандарына токтолуп келип: “ ...биз кыргыз фольклору менен адабиятынын бар болгону бир томдук “очерктери” (1943, 1960, 1973) жана тарыхы (1970) менен тим болуп келатабыз”,-дейт [13.4.]. Кыргыз жазма адабиятынын пайда болуу, калыптануу мезгили, бүгүнкү күндөгү өнүгүү процессин илимий теориялык жактан жалпылап чыгуу маселесине кайрылып, С.Жигитов 20-50-жылдардагы “Ырлар жана жылдар”, кийинчирээк ушул эле эмгектин негизги мазмунун камтыган “Жазма адабиятыбыз жана фольклор”(-Ф., 1976.) жана “20-жылдардагы кыргыз адабияты”(-Ф., 1984.) деп аталган эмгектерин жазат. Бирок тилекке каршы, аталган эмгектерде да өткөндөгү адабий мурастарыбыз тууралуу маалыматтар сөзгө алынган эмес.

Бул тууралуу С.Жигитовдун чыгармачылыгын изилдөөгө алган адабий сынчы К.Даутов да төмөндөгүдөй белгилеп өтөт. “... Дагы бир башка маанидеги өксүк бар. Адабияттын бүтүндөй бир тилкеси изилдөө объектисинен түшүп калган. Жазма профессионал адабиятыбыздын генезисин карап жатып, 1918-жылдан 24-жылга чейинки жазма адабиятыбызды (казак, татар тилдеринде чыккан С.Карачев, К.Тыныстанов, К.Баялинов ж.б.ырлары) айкын кеп сөзгө албай, алардын кайсы поэзияга, кайсы адабиятка тиешелүү экендиги тууралуу маселенин башын ачпай, С.Жигитовдун өзү - мурдагы адабиятчылардын кемчил жолун кайталап басып өтүшү. Алдыда сөзсүз каралууга тийиш” [3.308.].

Дагы адабий сынчыларыбыздын бири - Ш.Үмөталиев да социалисттик коомдун өзгөчөлүктөрүн сыпаттап келип, мындай турмушту көркөм чагылдыруу кыргыз адабиятынын тарыхынын мазмуну экендигине кайрылып: “Мына ушундай аябагандай зор тарыхый мезгилдеги кыргыз адабияты, башкача айтканда, 1924-жылга чейинки кыргыз адабияты оозеки массалык түрдө болду. Кыргыз элинин мурдагы шартына байланыштуу анын жазма адабияты болбогондугу белгилүү.

Бирок жазма адабияты болбогону менен бай оозеки адабияты бар болучу”[12.10.],-деп, кыргыз элинин байыркы жазма булактары тууралуу кеп учугун да тартпайт. Демек, кыргыз адабият таанусундагы мындай өксүк жагдайлар бир гана адабиятчыга эмес, жалпыга мүнөздүү көрүнүш болуп, “панисламчыл” жана “пантүркчүл” деген кооптуу түшүнүктөр бир топ кыргыз адабий сынчыларын да чоочутуп, Улуу Октябрь Социалисттик революциясына чейинки адабий мурастарга кайрылуу мүмкүнчүлүгү токтоп келген экен. Адабий сынчы К.Асаналиевдин адабияттын өнүгүү процессине карата айтылган оюнда:“... бул кандайдыр бир жеке адамдардын карасантайлыгынан эмес, (андайлардын болгондугуна карабастан), мунун эң негизги себеби, баарынан мурда, авторитардык бийликтин учурунда калыптанган жана тутанып күчүнө кирген дегеле адабий мураска, бөтөнчө улуттук көрүнүштөргө карата болгон бир беткей саясатташкан көз карашка, демагогиялык системага, ар кимдин жекече ойлоону касиет-сапатын, жеке чыгармачылык мамилесин барган сайын мокотуп, бара-бара тыптыйпыл жоготууга багыт алган догматтык философияга барып такалат” [2.4.],- деп, адабий мурастарга гана эмес, бүтүндөй эл өткөн тарыхынан, эне тилинен ажырап калуу коркунучуна жетип, руханий жакырчылыкка кабылган мезгилдин катаалдыгын реалдуулук менен мүнөздөп өтөт.

Акыры мезгилдин саясатын артка таштап, орток түрк жазма эстеликтерин изилдөөдө, кыргыз жазма адабиятын тарыхын 1924-жылдагы А.Токомбаевдин “Октябрдын келген кезинен” эмес, байыркы орток түрк жазма эстеликтеринен баштоо керектиги тууралуу ой айтуу маселеси адабий сынчы К.Артыкбаевдин калемине таандык. Ал 1967-жылдагы “Орто кылымдагы адабий эстеликтерибизди үйрөнүү маселесине карата” [1.274-292.] деген макаласында: “Кыргыз элинин өткөндөгү жазма адабий мурастарын эске алган кезде биздин көңүлүбүздүн чордонунда эң биринчи иретте Махмуд Кашкаринин “Түрк сөздөр жыйнагы” менен Баласагындык Жусуптун “Кут табуу билими” турууга тийиш”,-деп, башка түрк элдериэбак эле адабиятына жана тарыхына киргизишип алышкандарына токтолот. Бирок ошол кезде бул адабий мурастар кыргыздарга эч тиешеси жоктой караган көз караштар басма сөздөрдө басымдуулук кылып, адабиятчыны бир топ бушайманга салган. К.Артыкбаев ал мурастар кыргыз элине да тиешелүү экендигин далилдөөгө далалат кылып, кыргыз эли тууралуу жазылган тарыхый эмгектердин мисалында тастыктаган.

Мисалы, А.Н.Бернштамдын “К вопросу о происхождении киргизского народа” (“Советская этнография”, 1955, №2.), “О появлении киргизов на Тянь-Шане в 9-10- в.в.” (“Советская востоковедение”, 1956, №4.) жана тарыхчы К.И.Петровдун “К истории движения киргизов на Тянь-Шань и их взаимоотношения с ойротами в 13-15-вв” (Фрунзе, 1961.), “Очерк происхождения киргизского народа” (-Фрунзе, 1963.) жана Ө. Караевдин “Арабские и персидские источники 9-12-вв. о киргизах и Киргизии” (т.и.к., изденип алуу үчүн жазылган дисс. -М., 1963, 14-б.) ж.б. тарыхый эмгектеринен кепке тартып, кыргыз элине да байыркы орток түрк адабий мурастары тиешелүү экендигин ишенимдүү далилдеген. Жусуп Баласагындын чыгармаларына адабий талдоо жүргүзүп, макаласынын аягында: “Демек, ал эстеликтерди үйрөнүү жагын илимий мекемелердин атайын иш пландарына киргизип, тезинен которууга жана изилдөөгө киришүүдө турат”, - деп жыйынтык кылат. Тилекке каршы, бул көтөрүлгөн маселе өз убагында коомчулук тарабынан эч көңүлгө алынган эмес.

Ушундай маанайдагы К.Артыкбаевдин 1967-жылдагы байыркы орток мурастарга карата макалаларынын жазылышына боордош түрк элдеринин байыркы орток түрк жазма эстеликтерине карата көз караштары жана иш аракеттери негиз болгон.

Мисалы, 1965-жылы казактардын “Жазушы” деген басмасынан “Үч кылым ырдайт” (18-20-к.ч.) деген жыйнагы чыгарылган. Бул жыйнактын мазмунунан социалисттик коомдун атеисттик идеологиясына дал келбеген диний мазмундагы ырлар бар экендигине карабастан, мындай түшүнүктөрдү улуттук дүйнөтаанымдын критерийинде карашып, чыгармалардын элдүүлүгүнө басым коюлат. Керек болсо, казак адабиятынын тарыхын 18-кылымдан эмес, андан да байыркылыгына токтолушуп, байыркы түрк жана чагатай тилдериндеги адабий эстеликтер жалпы түрк элдерине тиешелүү орток мурастар экендиги тууралуу ойлорун ортого салышат. Казак адабиятчысы Б.Кенжебаевдин: “... жогоруда аталган жазуу-сызууларды, жазма адабиятнускаларын, адабий чыгармаларды, жазуучулар менен илимпоздорду азербайжан менен түркмөн да, кыргыз менен каракалпак да, казак менен өзбек да өз адабиятыбыз деп ээлик кылууга, адабият тарыхына киргизүүгө акылары бар, ошондой кылууга милдеттүү да!” [5.18.],-деген пикири бир топ окумуштууларды жандандырат. Мисалы, “Талаштан тактык жаралат” деген теманын астында 1967-жылы “Кыргызстан маданияты” газетасына байыркы адабий мурастарга (Жусуп Баласагын, Махмуд Кашкари ж.б.) карата талкуу жүрөт. Бул талкууга алгачкылардан болуп, адабий сынчы К.Артыкбаев “Адабиятыбыздын алгачкы башатына көз чаптырсак...” (1-январь, 1967-жыл) [4.163.] деген макаласы жарыяланат. Бул макаласында автор Жусуп Баласагын менен Махмуд Кашкаринин чыгармаларынын тилине, табиятына жана кыргыз элине тиешелүү адабий мурас экендигине басым коюп, “...бир кездеги Европа элдеринин адабий тили латын тили болгон сыяктуу, түрк, чагатай тилдери да өз учурунда Орто Азия, Казакстанды мекендеген элдердин орток адабий тили болгон. Муну биз Махмуд Кашкаринин сөздүгүнөн же Жусуп Баласагындын дастанынын тилинен, мазмунунан ачык байкайбыз. Бул адабий мурастардын тили азыркы кыргыздар үчүн казак, өзбек, уйгур элдери сыяктуу эле түшүнүктүү жана фонетикалык, морфологиялык, синтаксистик, лексикалык жактан азыркы кыргыз тилине да өтө жакын турат”, -деп, С.Е.Маловдун “Байыркы түрк жазууларынын эстеликтери” (М-Л.,1951), Б.Юнусалиевдин “Кыргыз лексикологиясы” (Фрунзе, 1959) деген монографиясы, Ү.Асаналиев жана К.Ашыралиевдин “Кутадгу билиг” эстелигинин тилдик өзгөчөлүктөрү” (Фрунзе,1965) деген эмгектери менен таанышкан адамдарга ачык түшүнүктүү боло тургандыгын айткан. Ошондой эле Баласагын шаары азыркы кыргыз жергесиндеги Токмок шаары экендигин, демек, “Кутадгу билигдин” автору ушул шаарда туулгандыгын белгилеп, бул чыгарманын варианттары, алардын кайсы шаарларда сакталып тургандыгы тууралуу кеп кылат. Дастандын мазмунундагы жалпы адамзатка мүнөздүү төмөндөгүдөй дидактикалык ойлорду камтыган ыр саптарынан которуп, сунуштайт.

Бактыңа душман болбой таза сакта, Орунсуз жаман сөздү эч кимге айтпа. Акыл сөз жана мыкты эмгек менен, Эстелик калтырасың өчпөс, терең.

Жатсаң да топуракта жарык көрбөй, Эл жаттап акыл сөзүң калат өлбөй.

...Арзыган адам деген атка, Адам. Байлыкка намыс-арды сатпа, Адам. Кордосоң байлыкка бүт жан дүйнөңдү, Ал соёт өзүнө жаап жок күнөөнү.

Дүнүйө азыткыдай турат жолдо Байкатпай жөргөмүштөй чырмайт торго. Андан соң илим сенден алыс калат, Анткени тор өткөрбөй камап салат...

Ошондой эле К.Артыкбаев Жусуп Баласагындын “Кутадгу билиг” чыгармасындай эле даражада Махмуд Кашкаринин “Түрк сөздөр жыйнагынын” да кыргыз элине тиешелүү байыркы мурастардын бири экендигин ырастап, андагы жалпы түрк элдерине таандык турмуш - тиричилик белгилерди, жыл эсептөө системасына ылайык он эки түрлүү айбандардын аттары берилгенин, айрым согуш тарыхтары жана “Сөздүктүн” адабий маанисине токтолуп, мазмунундагы дидактикалык чыгармалардан мисал келтирет. Мисалы: “Тайган йүгүригин тилкү севмас” (“Тайган күлүгүн түлкү сүйбөс”), “Күч алдын кирсе, тору түңкүлүктөн чыкар” (“Зулум эшиктен кирсе, ырыс түндүктөн чыгар”), “Хан ышы болса, катун ышы калыр” (“Хандын иши чыкса, катындын иши калар”, “Кокка сагурса, йүзга түшүр” (“Көккө түкүрсө, көзгө түшөр”), “Кош кылыш кыга сыгмас” (“Кош кылыч кынга сыйбас”) ж.б. Макаласынын аягында К.Артыкбаев орток түрк адабий мурастары тууралуу ойлорун жыйынтыктап, “Казак адабиятынын тарыхы” (1966), “Өзбек адабиятынын тарыхы” (1959) байыркы орток түрк жазма эстеликтерден башталарына токтолуп: “... Албетте, ошол эле “Кутадгу билигден” кээ бирөөлөр талап кылган таза идеалдуулукту, чаташсыз көз караштарды дайыма эле жолуктура албайбыз. Жогоруда эскерткен акыл-насааттар, философиялык ойлор менен бирге, анда да диндик түшүнүктөр, жакшы падыша жөнүндөгү жаңылыш утопия кездешпей койбойт. Ошого карабастан ал мурасты тартынбастан эле жазма адабий мурастарыбыздын өткөндөгү бир мыкты көрүнүш катары адабиятыбыздын тарыхына киргизип үйрөнүүгө болот”, - деп аяктайт.

Жусуп Баласагындын “Кутадгу билиги” менен Махмуд Кашкаринин “Түрк сөздөр жыйнагы” тууралуу жазылган бул макала өз кезегинде туура кабыл алынбай, бир топ карама-каршы пикирлердин талкуусуна кабылат. Айтсак, Э.Абдулдаев ошол эле газетага (10-февраль, 1967-жыл.) “Орток адабий мурас маселеси тууралуу” деген макаласын [4.170.] жарыялап, анда К.Артыкбаевдин макаласындагы негизги үч маселеге макул эместигине токтолот. **Биринчиден**, жогорудагы адабий мурастардын тилине байланыштуу маселелерге токтолуп: “Эгерде К.Артыкбаев 11-кылымдагы Баласагундук Юсуптун “Кутадгу билиг” (бул 1069-жылы жазылган) жана андан беш жылдан кийин пайда болгон Махмуд Кашкаринин “Дивани лугат ат-түрк” деп аталган сөздүгү чагатай тилинде (тактап айтканда, эски өзбек адабий тилинде жазылган деп ойлогон болсо, анда автор чоң жаңылышат. Анткени эски өзбек адабий тили (муну К.Артыкбаев эски терминология боюнча “чагатай тили” деп атап жүрөт) жогорку аталган эки эстеликтин доорунан бир нече кылым кийинки мезгилге -14-16- кылымдарга туура келген адабий тил экендиги белгилүү. Демек, бул тил 11-кылымдагы “Кутадгу билиг” дастаны менен Махмуд Кашкаринин сөздүгүнүн тили боло албаса керек.

...Экинчиден, автор өзгөчө белгилеп көрсөткөндөй, бул адабий мурастардын тили азыркы кыргыздар үчүн казак, өзбек, уйгур элдери сыяктуу эле түшүнүктүү. Автор бул оюн далилдеш үчүн өз, ай, кой, тай, күмүш, угут, кан, алп, тап, чап ж.б.у.сыяктуу сөздөрдү ушул калыбында, ушул маанисинде “Кутадгу билигден” кездештиребиз деп жазат. К.Артыкбаевдин **үчүнчү аргументи** катарында жогорку аталган эстеликтерде берилген ар кандай этнографиялык фактылар, макал-лакаптар пайдаланылган. Алардын баарынан тең ошол кездеги Орто Азия, Казакстан аймагында жашаган түрк элдеринин турмушун көрөбүз дейт. Автор эч кандай кыргыздар тууралуу тарыхый даректер жок туруп, жогорудагы адабий мурастарды атоого болобу деген суроонун тегерегинде кеп кылып, фактылык материал катарында **Узбек ССРинин тарыхынын 1-томундагы** проф. Ю.А.Якубовскийдин караханиддер мамлекетинин составына карлуктар, чигилдер, ягмалар, аргулар сыяктуу уруулар киргендигин белгиленгендигин, бирок кыргыздар тууралуу маалымат жок десе, проф. В.В.Решетовдун (“Узбекский язык” ч.1. Ташкент, 1959, С.34.) Караханиддердин уруулук союзундагы башкы роль уйгурларга да таандык болгон деп болжолдойт дейт.

Жогоруда белгиленген адабияттардын мазмунуна кыргыздар тууралуу маалыматтарды эмнеге басым коюп, жазыш керек эле да, автор эмнеге белгиленген адабияттарга гана таянуу менен жыйынтык чыгарыш керек эле. Жусуп Баласагын “Кутадгу билиг” чыгармасында эч ким талашка түшпөй турган: “Сен үчүн түркчө ырлар тартуу кылдым, Окуурда мага арнап дуба кылгын”, - деп айтса, байыркы түрк элдеринин ичинен тарыхта атыбыз биринчилерден болуп чагылдырылса, тарых тастыктагандай түрк мамлекетинин курамындагы бийлик талашкан ак сөөк элдердин биринен болсок, орток түрк тилинде жазылган адабий мурастардан эмнеге баш тартуу керек эле. Тескерисинче, өзбектерден эбак байыркы эл болгонун өзбектердин тарыхтарынан эмес, дүйнөлүк илимий булактар менен далилдөө керек эле. Ошондой эле илимий чөйрөдө “Кутадгу билигдин” уйгур жазмасындагы вариантына карап, конкреттүү уйгур улутуна тиешелүү деген калпыс көз карашты негиз кылуунун зарылдыгы жок эле. Анткени бул чыгармага жыйырма жылдай өмүрүн арнаган түрколог окумуштуу В.В.Радлов изилдөөсүнүн аягында: “...1891-жылы мен Г.Вамбердин көз карашы менен макул болуп, “Кутадгу билиг” байыркы уйгур тилинде жазылган деген пикирде элем. “Кутадгу билигде” уйгур деген бир дагы сөз кездешпейт. Менин “Кутадгу билиг” уйгур тилинде эмес деген пикирге келишиме дагы бир нерсе, өз эне тилинде китеп экендигин көрсөткөн автордун сөзү негиз болуп турат” [9.№4.], - деген аргументи менен жогорудагыдай талаш пикирлерге чекит койсо, ал эми С.Е.Малов “Кутадгу билигдин” тили – уйгур тили деген түшүнүктөргө карата токтолуп: “...Кутадгу билигди” автор биринчи араб алфавитинде жазган, андан соң, уйгур тамгасына которулган” [8.451.], - деген пикирин билдирет. Бирок Э.Абдулдаев буга чейинки С.Е.Маловдун “...эски уйгур тилинде жазылган жана өзү да уйгурлардын эң эски эстелигинен болот” , - деген сөзүн өз оюнбышыктоо үчүн келтирип кетет. Жогорудагыдай бир эле чыгармага мезгилдин өтүшү менен мурдагы көз караштар өзгөрүүлөргө учурап, алымча-кошумча фактылык мисалдарга таянуу менен бири-бирин толуктаган же бирин-бири жокко чыгарган айрым учурлар боло тургандыгы аксиома. Диалектиканын мыйзамын эске албастан, жогорудагы макаланын автору: “...Эгерде К.Артыкбаев 11-кылымдагы Баласагун Юсуптун “Кутадгу билиг” (бул 1069-жылы жазылган) жана андан беш жылча кийин пайда болгон Махмуд Кашкаринин “Дивани лугат ат-түрк” деп аталган сөздүгү чагатай тилинде (тактап айтканда, эски өзбек тилинде) жазылган деген ойдо болсо, анда автор чоң жаңылышат”, - дейт [4.171.]. Албетте, мындай жыйынтык байыркы түрк элдеринин, анын катарында кыргыз элинин байыркы тарыхын саясатка аралаштырбай тереңден изилдөөдө гана реалдуулук өзүнөн өзү жаралмак эле. К.Артыкбаев кийинки “Маалыматтарга таянганда” (31-март, 1967-жыл) деген макаласында мындайча тактаган: “...Түрк, чагатай тилдери дегенде мен түрк, чагатай деген эки башка доорлордо кызмат кылгандыгын эске тутам. Мисалы, менде: “Махмуд Кашкаринин 11-кылымда түзгөн “Диани лугат ат-түрк” деген китеби, чагатай тилинде жазылган адабий эстеликтерди ...” деп ажыратылып көрсөтүлгөн. Муну албетте, Махмуд Кашкари чагатай тилинде жазган деп эч ким түшүнө койбойт” [4.191.], - жооп кылат. Ошондой эле Э.Абдулдаев бул макаласында азыркы Токмок шаары 11-12-кылымдарда Баласагын деп аталып, Карахандар борбору болгондугун да жокко чыгарып, илгерки Баласагын шаарынын так орду кайсы жер экендигин илим азырынча далилдей элек деген пикирине токтолуп, тарыхчы Ө.Караев К.Артыкбаев менен Э.Абдулдаевдин макалаларына анализ жүргүзүп, Орто Азиядагы түрк элдеринин, анын ичинде кыргыз элдеринин жайгашкан жерлерин тактоодо тарыхый фактылык мисалдарга таянуу менен тастыктаган. К.Артыкбаевдин 11-кылымда кыргыздар Тянь-Шанда жашаган деген оюн туура көрүп, ага каршы Э.Абдулдаев Тянь-Шань тоолорунда жашаган элдерди бириктирген караханиддер мамлекетинин (10-11-к.) составында кыргыз болгон эмес деген пикирине каршы тарыхый даректерден мисалга тартат. Мисалы: “ Мындай жазма эстеликтердин биринде кыргыздар Тянь-Шань тоолорунда уйгурлар менен салгылашкандыгы, ал эми 843-жылы Куча, Бешбалыкка чабуул жасагандыгы жана ал шаарлар менен кошо беш аймакты басып алгандыгы жөнүндө айтылат (Кыргыз ССР Илимдер Академиясынын түркология бөлүмүнүн кол жазмасы, 131, 217-б.); Араб географтары аль-Истахри жана Ибн Хаукалдын (10-к.) жазгандыгына караганда, кыргыздар кымак, карлук, тогуз гуз жана хахлажия уруулары менен чектеш жашаган. ...10-кылымда Орто Азиянын жана Тянь-Шандын гана аймагында жашагандыгы айтылган.

Аль-Истахринин китебинде Кыргыздардын Фергана, Илак, Шельджи жана Лабандын чыгыш жагындагы тоолордо жашагандыгы жөнүндө да баяндалат (Аль-Истахри. “Китаб масалик аль-мамалик”, Лейден, 1870, 286-б., Ибн Хаукал. “Китаб алмасалик ва-лмамалик”, Лейден, 1872, 335, 391- б.); Ал эми Лабан деген ат азыркы Кемин тоосунда 9-10-кылымдарда жашаган карлуктардын бир уруусунун ысмы болгон (Истории Киргизии, 1-том, - Фрунзе, 1956, Ст.111.); 10-кылымда жашаган белгисиз автордун (“Худуд аль-алам”, Лондон, 1937, параграф 15, 16.) маалыматы боюнча кыргыздар чигил жана тухсы уруулары менен коңшу жашагандыгы баяндалат”, -деп, ж.б. тарыхый маалыматтарды айтып, 9-10-кылымдарда Чүй, Ысык-Көл жана Тянь-Шань тоолорунда жашагандыгына токтолот.

Демек, Жусуп Баласагындын жана Махмуд Кашкаринин азыркы кыргыз жергесинде жашап өткөндүгүнөн гана кыргыздарга да таандык деп айта берүүдө эмес, кеп, эки адабий мурасты н мазмунуна карап, андагы тарыхый жана маданий маалыматтар, байыркы дүйнөтаанымдары бизге тааныш, жакын болгонундугуна маани берип Ө.Караев: “...Э.Абдулдаевдин пикирин убактысынан колдоп, кыргыздар М.Кашкаринин доорунда Тянь-Шань тоолорунда жашаган эмес деп эсептеген күндө да, баары бир 11-кылымда Кыргызстандын аймагында жашаган, М.Кашкари өзү жашап кеткен көп сандаган түрк уруулары кийинчирээк кыргыз элинин составына кошулгандыгын эч ким жокко чыгара албайт”, -дейт (10-март, 1967-жыл.) [4.181.]. Ошентип, “Кыргызстан маданияты” газетасынын кийинки сандарына орток түрк адабий мурастары – Жусуп Баласагындын “Кутадгу билиг” дастаны жана Махмуд Кашкаринин “Дивани лугат ат-түрк” сөздүгү кыргыздарга да тиешелүү деген К.Артыкбаевдин көз карашын колдогон Ө.Караевдин “Тарыхый кабарлар менен таанышканда”, Т.Сыдыкбековдун “Ата мурасы жөнүндө сөз”, Ж.Таштемировдун “Орток мурас жөнүндөгү ойлор”, З.Белековдун “Махмуд Кашкари кыргыздар жөнүндө” макалалары жарыяланат. Ал эми бул орток адабий мурастар кыргыздарга тиешеси жок деген көз караштагы Э.Абдулдаевдин пикирин колдогон Б.Аманалиевдин “Талаш жемиштүү болсо”, Т.Назаралиевдин “Талаштын предмети тагыраак болсо” деген макалалары жарыяланат. Акыры бири – бирин танган мындай макалаларга редакция: “... Дискуссияга катышкан авторлордун көпчүлүгү, натыйжада бир эле фактынын өзүнө бири - бирин жокко чыгаруучу түшүнүктөргө шарт түзүлдү, Бир беткейликке жол берилди деген жыйынтыгын берип, ошондой эле В.И.Лениндин абсолюттук чындык жана салыштырма (чектелген) чындык тууралуу жоболорун эске салып, бул адабий мурастардын кайсы элге, кайсы маданиятка тиешелүү экендигин аныктап алуу милдети – абсолюттук чындык. Бирок дискуссияда колдо турган тарыхый материалдардын илимий жактан так иштелип чыкпагандыктан, абсолюттук чындык табылган жок деп, кийинки талкууларды токтотуп, али “чийки” материал катары эсептеп, кийинки мезгилдеги улам жаңы тарыхый табылгаларга таянуу менен: “проблеманы илимий жактан изилдөөнүн эң туура методологиялык принциптерин табуунун жана аны практикада колдоно билүүнүн негизинде орток мурас маселесин үйрөнүү жумуштарынын мындан ары да улантыла берилиши табигый нерсе” (23-июнь. 1967-жыл.) [4.226.], -деп жыйынтык чыгарат. Мындай жыйынтыктарга карабастан К.Артыкбаев “Кыргызстан маданиятынын” 1969-жылкы 22-январдагы санына “В.В.Радловдун “Кутадгу билигке” акыркы сөзү жөнүндө” деген макаласын жарыялап токтойт. Арадан жыйырма жыл өткөндөн кийин 1987-жылдардан баштап, кайра куруу саясатынын шартында мурдагы социалисттик идеологиянын ордуна демократиялык принциптер кире баштап, байыркы тарыхка, адабиятка, маданиятка кайрылуунун оң жагдай шарты түзүлүп, филологиялык багыттагы ЖОЖдо “Байыркы кыргыз адабияты” боюнча дарстар окулуп, айрым чыгармалары мектептин адабият сабагынын программаларынан орун алып, илимий макалалар, окуу программалары, окуу куралдары, окуу китептери жазыла баштайт.

Колдонулган адабияттар:

1. Артыкбаев К. Дагы бир жолу орто кылымдагы адабий эстеликтерибиз жөнүндө. -Б.: “Адабият”, 1991.
2. Асаналиев К. Башат. (Молдо Кылыч. Казалдар). -Ф.: “Адабият”, 1991.
3. Даутов К. Доорлор чындыгы көркөм адабиятта. –Б.: “Улуу Тоолор”, 2016.
4. Жусуп Баласагын жана Махмуд Кашкардын мурастары. –Б.: ОсОО “Полиглот”, 1999.
5. Кенжебаев Б. Казак адабиети. –Алматы, 1966.
6. Кыргыз адабиятынын тарыхы. 6-том. -Б.: 2002.
7. Кыргыздар. –Б.: “Кыргызстан”, 1991.1-к, 2-к.
8. Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменностью. –М-Л.: Изд: АН СССР, 1951.
9. Радлов В.В. “Куттуу билим” жөнүндө акыркы сөз.–Ф.: //Кыргызстан маданияты -1964. - №4.
10. Садыков А. Бирдиктүү үй-бүлөдө. –Ф.: “Кыргызстан”, 1983.
11. Токомбаев А. Турмуш күзгүсү. –Ф.: “Кыргызстан”, 1966.
12. Үмөталиев Ш.Өркөнү өскөн адабият. Ш.Үмөталиев. –Ф.:“Кыргызстан”,1968.-114 б.
13. Эркебаев А. Элдик эпостон адабий эпоско... . –Ф.: “Адабият”, 1990.